

FORRAI JUDIT

Összehasonlító vizsgálatok a fogászati beavatkozások képi ábrázolásában a 17-18. és a 20. században

*Csak hallott dolgok nem rázzák úgy meg a lelkünk,
Mint az, amit biztos szemmel meglátva a néző
Önmaga érzekei.
Horatius*

A képek ősi kommunikációs médiumok, jelentős területei az információ átadásának. A vizuális jelek éppoly fontosak a közlésre, mint a nyelvi szimbólumok. A vizuális kommunikációt nevezhetjük látható kommunikációnak is, az emberek közötti szellemi közlekedés eszközének, üzenetek hordozójának, a valóság értelmezése egy lehetséges formájának, illetve a megismerés egyik eszközének. A képeknek jelentős társadalmi szerepük van, jellegzetes használati formájuk, akár vallási, művészeti, ideológiai ismeretközlési eszközökként minden társadalomban jelen vannak, illetve voltak.

A KÉPI KOMMUNIKÁCIÓ

A képek ősi kommunikációs médiumok, jelentős területei az információ átadásának. A vizuális jelek éppoly fontosak a közlésre, mint a nyelvi szimbólumok. A vizuális kommunikációt nevezhetjük látható kommunikációnak is, az emberek közötti szellemi közlekedés eszközének, üzenetek hordozójának, a valóság értelmezése egy lehetséges formájának, illetve a megismerés egyik eszközének. A képeknek jelentős társadalmi szerepük van, jellegzetes használati formájuk, akár vallási, művészeti, ideológiai ismeretközlési eszközökként minden társadalomban jelen vannak, illetve voltak.

Az emberi kommunikáció történetében a szöveg és kép viszonya központi kérdés, e kettő harca lényegi formai különbséget mutat. A kép és a szöveg közül, hogy melyik a domináns az adott korban, hogy kik, miképpen és mire használták, használják az információt az az adott társadalomtól és üzenettől függ. Vagyis a képek létrejötte a társadalmi körülményekről, magáról a képről, a kép témájáról, az elkészítésének céljáról, az érzékelés fontosságáról, mint megismerési formáról szól.

A vizualitás hermeneutikai, szemiológiai, strukturalista vagy diskurzív elemzését több tudományág vizsgálja, hiszen a világ, a környezetünk, a természet, a valóság megismerését segíti elő speciális formában látó érzékszervünk révén. E megismerés 90 %-át a szemünk végzi. Bár a megismerésben minden érzékszervünk kumulatíván részt vesz, mégis a szemünk a domináns, ezt a lehetőséget aknázza ki a képi információ.

Európában a 15. és a 16. században a kézi sajtó szélesebb körű elterjedésével már sokszorosított képekről beszélhetünk. A legkorábbi, úgynevezett ősnymtatványok, fametszetek, rézmetszetek, később litográfiák, olajfestmények és grafikák tudósítanak a mindennapi életről. Szöveges információk később, a reformáció eszméjét hirdető, valamint a politikai témájú nyomtatványokon, és az újság-hírlevelekben jelentek meg, amelyek nem nélkülözték a képi illusztrációkat (1).

A képek valójában térbeli objektumok, amelyek narratív potenciállal rendelkeznek, a tér idő cselekmény egységét mutatják, s arra készítetik a nézőt, hogy a vizuális információkat/jeleket dekódolják, s egyben értelmi összefüggést keressenek a kép tárgya, az alakzat, a színek és a narráció rendszere között.

A képi eszközök a színek, a formák, a motívumok, a tárgyak, az alakok segítségével egy érezhető időpillanatban sűrítik össze az időfolyamatot, vagyis a kép cselekményét, amivel megszüntetik az idő tagoltságát, és az ábrázolt jelenet, az esemény, a szereplők a kép egy idejével olvadnak össze. A különlegessége a képnek, hogy egyetlen jelenetet rögzítő látványt (monoscene) történetté alakít. Ez a vizuális elbeszélés, amely a nézőt, mint voyeur-t bevonja a történetbe, részesévé teszi.

Nemcsak szintaktikai kódokat (színeket, formákat) érzékelhetünk, de szemantikai (értelmező, elemző) és pragmatikai tényezőkkel (az alkotás funkciója) együtt konkrét, összetett üzeneteket, információkat tudhatunk meg. (2) Így kaphatunk megfelelő művelődéstörténeti, orvostörténeti, technikatörténeti, vagy antropológiai, szociológiai információkat régmúlt korokból, bizonyos folyamatokról, jelen esetben a foghúzás folyamatáról.

A 17-18. SZÁZADI FOGBETEGSÉGEKET GYÓGYÍTÓK

A fogbetegséget gyógyítókat többféle szempontból osztályozhatjuk a következőkben.

1. *Letelepedett gyógyítók:*

a) *A sebészekről* fentebb már részletesen esett szó. Rajtuk kívül azonban más gyógyítók is foglalkoztak a fogbetegségek kezelésével.

b) *Fürdőorvosok.* A fürdők, gyógyvizek tudományos leírása, a vizek alkotóelemeinek tanulmányozása a század elején divatossá vált a nyugati országokban. Európa-szerte foglalkoztak a gyógyvizekkel. 1717-ben HOFFMAN FRIGYES Hallében, illetve a HAHN fivérek elemezték a gyógyvizek alkotóelemeit és azok hatását. VAN SWIETEN, a bécsi udvar első orvosa 1763-ban beszámolót kért a magyar fürdőkről. A hazai fürdőknek régi hagyományaik voltak,(3) gyógyító hatásukat sokan alkalmazták. A fürdőkben úgynevezett fürdő- és seborvosok vigyáztak a betegekre. Magyarországon ez nem volt új dolog, hiszen Kőrmöcbánya hatósága Stubnya nevű fürdőjében már 1568-ban fürdőt és seborvost állíttatott. Bár az északi, aranyban és más értékekben gazdag bányavidéken a bánya is alkalmazott orvosokat, az úgynevezett bányorvosokat, a tömeges gyógyvizek országos összeírása, a fürdők célszerű kihasználása, a rendszeres fürdőorvos alkalmazása azonban mégis csak a század második felére tevődik Magyarországon.

Minőségi különbség volt a tanult chirurgus és a fürdős tudásszintje között, a fürdőben dolgozók felkészületlenségük miatt lenézettek voltak, ugyanakkor ők is segítettek a fogfájós embereken.

c) *A hajvágó borbélyok,* akiknek szintén céhszervezetük volt. 1722-ben a német sebészek, 1745-ben a magyar borbélyok váltottak privilégiumot.(4) A német sebészekhez tartoztak a fürdőtulajdonosok, akik később leváltak a testülettől. A magyar borbélyok elsősorban hajnyírás és borotválási teendőket láttak el

d) *A kuruzslók* előszeretettel kezelték a fogfájós betegeket. MÁRIA TERÉZIA 1768-ban rendelte el a boszorkányperek teljes beszüntetését, de addig sok „boszorkányt” égették meg, mert bűneik közé tartozott a sikertelen gyógyítás vagy foghúzás. Például TAMÁS ZSAZSÁT 1741-ben égették meg olyan foghúzás miatt, amelybe a páciens belehalt.(5)

2. Vándor gyógyítók:

a) A *lithotomusok*, a Balkán-félszigetről érkező „görög herélő doktorok” (*medicus testicularum*), akik sebészi munkát végeztek. Lithotómusok Mária Terézia 1759. május 29-i rendeletében engedélyezte e mesterek működését, azzal a megkötéssel, hogy mesterségükön kívüli sebészetet nem végezhetnek.(3) Ennek ellenére ők is részt vettek a fogak gyógyításában.

b) Az *olajárusok (olejkárok)* azok a tót kereskedők, akik fenyőolajjal kereskedtek Oroszország, Szibéria és Észak-Magyarország között. Hátukon vitték a különböző „varázsszereket”, ópiumot, arzént, higanykenőcsöket, hatásukat tekintve: gyermekfogantató, vérhajtó, erősítő, élesztő, görcsűző, fogfájás elleni gyógyszereket.(6) Eljutottak Nyugatra is, Franciaországba, ahol terméküket, a rozmaringos vizet „*eau de la reine de Hongrie*”-nak nevezték.(7) A fogfájás és más betegségek ellen kiválóan alkalmazták olajukat, amelyet Túróc megyében a batizfalviak és a gerlachfalviak készítettek, majd nagy nyereséggel adták tovább *Balsamum Hungaricum* néven.(8) 1680-ban jelent meg az első, majd 1774-ben a második kiadása Badrucharzan Mátyás (Magister Oleorum) és Zey András füzetének az olajok külső-belső hasznáról.(9)

c) A *vásári foghúzó*k, akik megszabott helypénzt, taxát fizettek vásárok idején, és egyik faluból a másikba vándoroltak. A foghúzást nagyközönség előtt végezték, ez a látványosság sok embert vonzott.

3. Vándor fogászati praktizálók

A hagyományos (fogászati) történetírásban általában a vándorfogászokat tudatlannak és okatlannak mutatták be, akik feláldozták a naiv nyilvánosságot a meggazdagodás érdekében. Ahogy azonban a modern, a gyógyászat szociális történetével foglalkozó kutatások megmutatták, a gyógyászati praktizálás komplex egészet alkotott, amelyben a szociális, vallási és szakmai tényezők legalább olyan nagy szerepet játszottak, mint a tudományosak. A gyógyulás módjának keresése szociális rituálé volt; a gyógyítóba vetett hit legalább olyan fontos volt, mint az illető képzettsége vagy legális kompetenciája. Ezenkívül a gyógyítás kereskedelmi tevékenység is, amelyre érvényesek voltak a kereslet és kínálat törvényei. A gyógyászati piactéren az elsődleges célok közé tartozott a konkurencia biztos és egyértelmű kizárása is.

A kuruzslás igazából nem a gyógyítási kudarcra utalt, sokkal inkább a gyógyítási privilégiumok szűk lehetőségeire, a szabályos praktizálók által elfogadott és lefektetett munkamegosztásra (orvosok, gyógyszerészek és sebészek), kompetenciákra. Ha ebből a szempontból vizsgáljuk a kuruzslást, minden törvényesen meghatározott kompetenciák nélküli gyógyító „kuruzslóvá” válik. Összességében a kuruzslók nagyon heterogén csoportot alkottak. Voltak köztük gyógyszerárusok és operatőrök, csalók és tapasztalt, tanult emberek is, székhellyel rendelkező, helyi és vándorgyógyítók egyaránt.

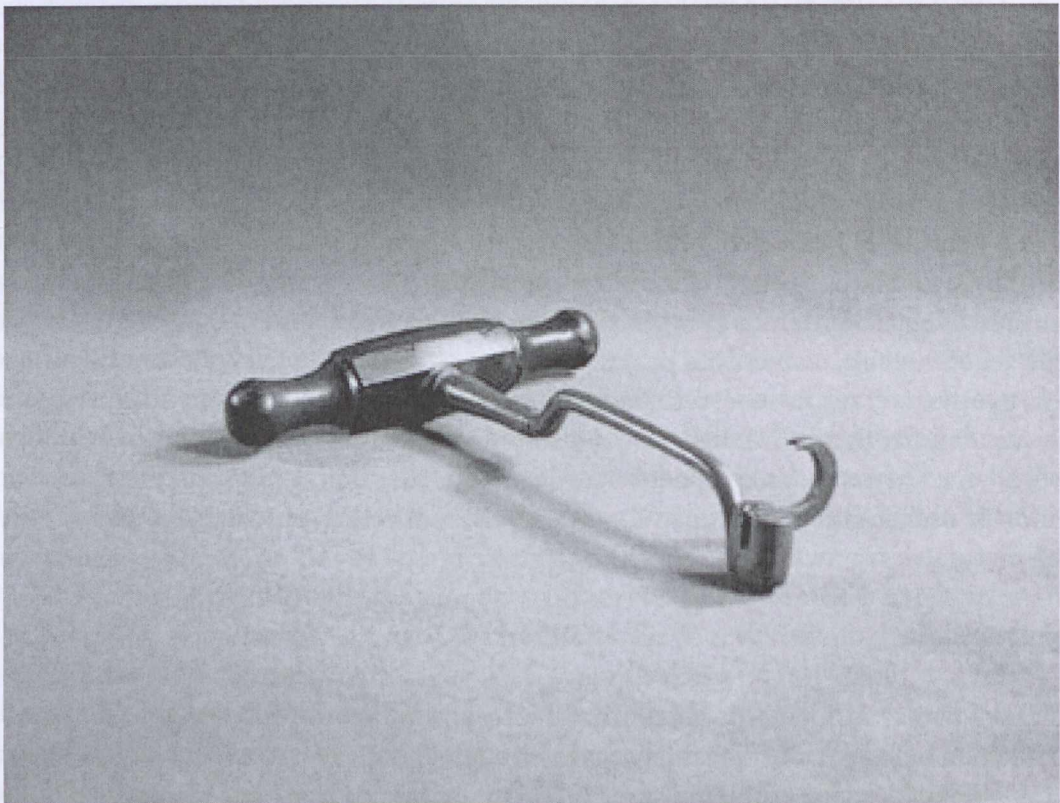
4 A foghúzás menete

A foghúzás ebben az időben erős fájdalommal járt. Ez általánosan ismert tény volt mind a praktizálók, főként a betegek számára, amely egyértelműen látható a korabeli ábrázolásokban is. A fogászok foglalkoztak ezzel a problémával a hirdeteikben is. Vagy azt ígérték, hogy „*fájdalommentesen húzzák ki a fogakat és a csonkokat*” – nem kínálva további magyarázatot arra nézve, hogy ez hogyan volt lehetséges –, vagy hangsúlyozták specializált szakképzettségüket, vagy az óvatosságot, amellyel ezt az operációt végezték. Az ígérettel, hogy „a legkisebb fájdalom és bármiféle eszköz nélkül” húz fogakat, arra a félelemre reagált, amelyet a páciensek gyakran a foghúzó eszközre vetítenek, amely a fájdalmat okozza.

A hosszú távú és erős fogfájás minden valószínűség szerint a leggyakoribb ok volt, hogy valaki ennek a kellemetlen eljárásnak vesse alá magát, nagyon kevés korabeli hirdetésben kapcsolják össze a fogfájást és a foghúzást. A fogászok gyakran említést tesznek a fogfájásról, speciális gyógyszereket ajánlanak megoldásként. Ezek a hirdetések megegyeznek a kor sebészeti elképzeléseivel, javaslataival, pl. AUGUST GOTTLIEB RICHTER (1742–1812) szerint csak akkor végezzenek húzást, ha teljesen elkerülhetetlen(10), és akkor is nagyon óvatosan, az eljárással járó veszélyek és fájdalom miatt. A fogfájást a legtöbb esetben húzás nélkül is meg lehetett gyógyítani. Richter, a Göttingeni Egyetem professzora, nagyon tapasztalt sebész(11) volt, aki már több mint négy évtizede praktizált. Ennek ellenére a húzást végső megoldásnak tartotta(12) akkor, amikor a fogfájásra adható belső és külső orvosságokkal már sikertelenül próbálkoztak.

Bár számos fogász a húzást tartotta a szuvas fogak egyetlen radikális kezelésének, a páciensek érthető módon nem szívesen néztek szembe ezzel az érzéstelenítés előtti időkből. A fogászati praktizálók legtöbbje vállalkozott az eljárásra, de csak a specifikus kezeléseket megemlítő körülből fele sorolja fel ezt hirdetéseiben. A leggyakrabban használt eszköz a fogászkulcs (dental key) volt, amely leginkább egy régimódi dugóhúzóra emlékeztetett: egy karomszerű rész illeszkedett a kihúzendó fogra, és a vízszintes nyelet 180 fokban elforgatva lehetett a fogat oldalirányban eltávolítani.(13)

Az eljárás nemcsak különösen fájdalmas lehetett, de gyakran számottevő kárt is okozhatott a lágy szövetekben; további veszélyt jelentett a fog, az alveoláris csont, vagy akár az állkapocs eltérése, valamint az erős vérzés és a későbbi fertőzés. Szükségszerűen a műveletet végzőnek megfelelően gyorsnak és hatékonynak kellett lennie, de a fog helyén ottmaradt üreg (az alveolusban), a húzást követő vérzés megállítása kompresszióval továbbra is vitás kérdés volt.

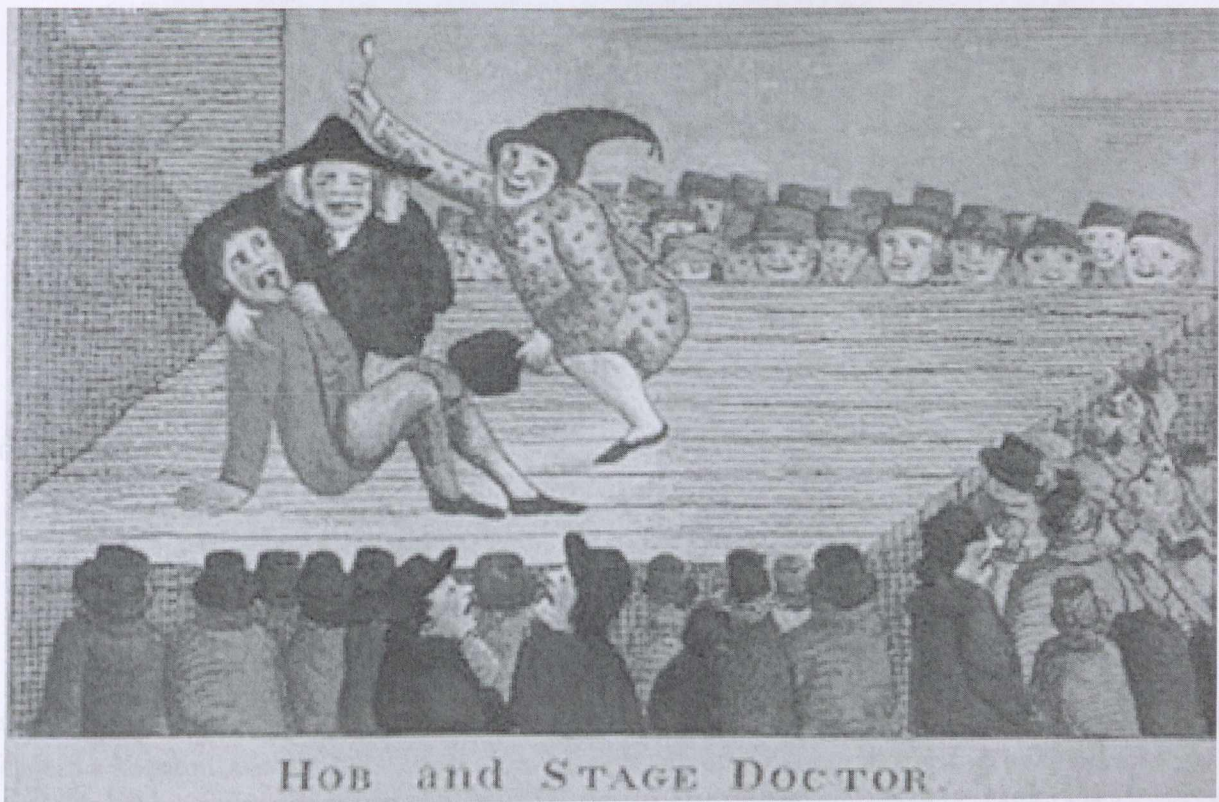

1. ábra Fogtörő kulcs

A FOGHÚZÁS KÉPI ÁBRÁZOLÁSA

Számos tematikus kép jelent meg a foghúzásról, különböző helyen és formában, de a képek lényege, az üzenete ugyanaz volt. Mi is hát a lényeg?

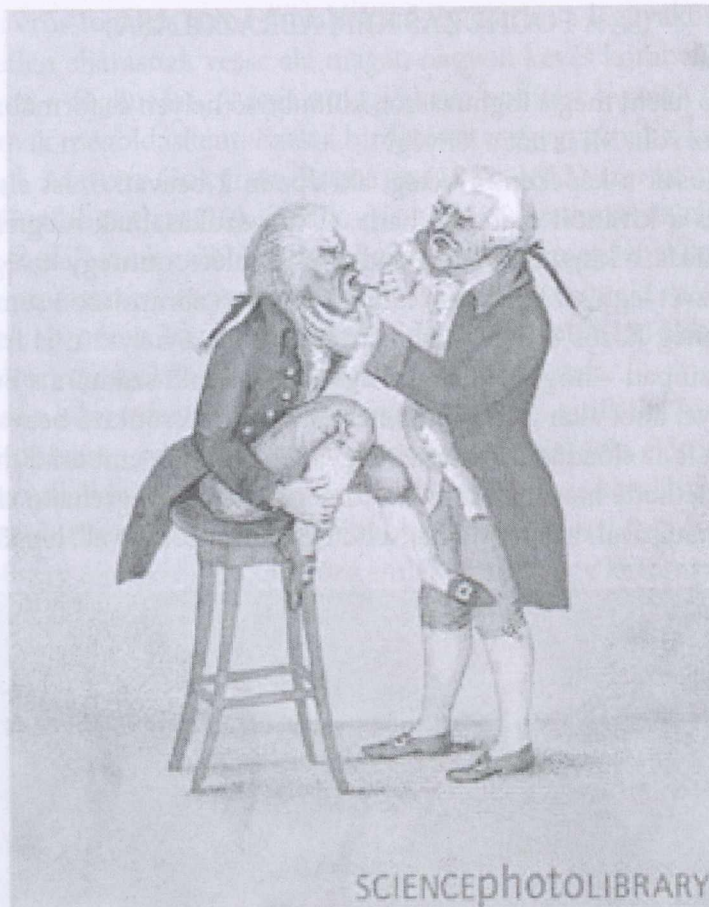
A szereplők azonosak a képeken: a beteg, aki éppen a beavatkozást elszenvedti, a praktizáló, néha egy segéd, és a kíváncsi emberek hada. A kor szokásainak megfelelően a fájdalom és kín közösségi bemutatása, a kínszenvedés társadalmi jelenléte, mintegy kivégzés végrehajtásának nagy eseménye. A részvétel legkisebb jele sem látható egyetlen ábrázoláson sem, csupán a nézelődő, eseményekre váró tömeg közös szórakozásának ténye. Már a helyszín is hátborzongató (14): a hirtelen összeácsolt színpad – hogy jól látható legyen mindenki számára a büntetések rendkívüli kegyetlenségének helye, ahol akár a halálbüntetést, illetve testcsonkító beavatkozásokat végeztek (15). S már kezdődhet is az előadás, a kínt és kegyetlenkedés, az emberi düh és bosszú projektált változata, amelyben kiélhette magát az arctalan tömeg, s végül a végrehajtó elismerésre számíthatott a kitört fog felmutatásával, mintegy a baj, a betegség „megölésével”, legyőzésével. (16)

2. ábra szinpadí foghúzás

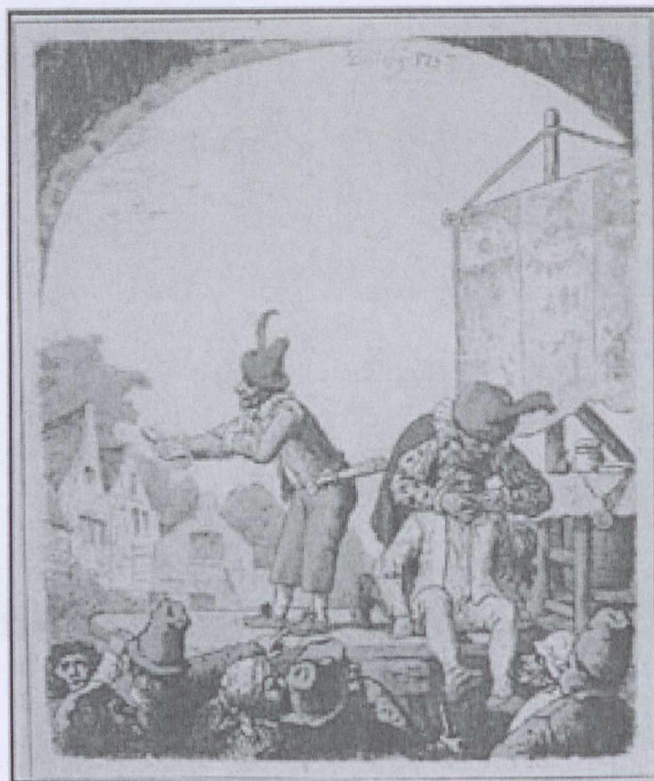
Társadalmi megosztottság, fizetési kategóriák

Ezek a vásári attrakciók csak a szegények ellátására vonatkoztak. *Panem et circenses*. Egyszerre több igényt is kielégítettek: a fájó fog kitörése a betegnek segítség, de ugyanakkor eseményt is adott a településnek.

3. ábra Gazdag páciens foghúzása

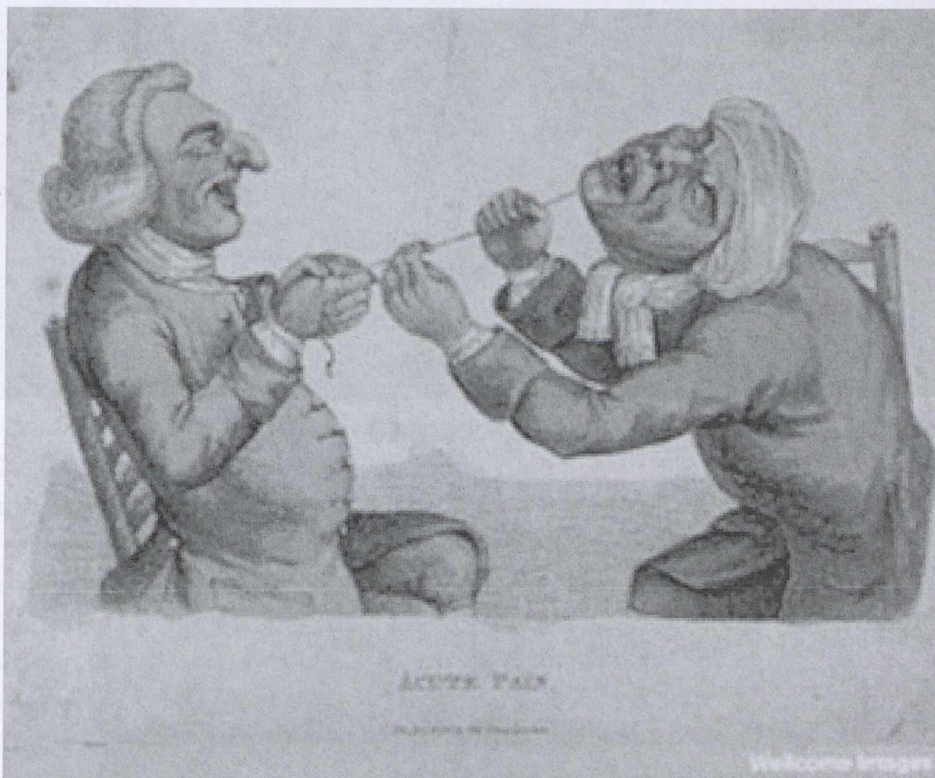
A gazdagok esetében házhoz ment a praktizáló, a beteget a család gondoskodó légköre vette körül.

4. ábra Fogtörés segéddel

A 18. század vége felé megjelenik a karikatúra az ábrázolásban. Ez finomabb változata a reális brutalitás, kínzás, kegyetlenkedés ábrázolásának. A félelem jelen van még, de látszólag nevetésre, vagy mosolyra fakasztja a nézőt a rajz szándékos eltorzításával. Maga a téma, a folyamat, az üzenet természetesen felismerhető. Az európai művészetekben a végzet, a sors, az elkerülhetetlen elleni lázadás, szembeszegülés kifejezésének eszközeként tűnt fel a kezdetektől fogva.

A karikatúra mint ábrázolásmód (majd műfaj), amely a társadalmi jelenségek, folyamatok, s a bennük érvényesülő személyiségjegyek, viselkedések belső ellentmondásait eltúlozva, felnagyítva mutatja be, így a fogfájás, a beavatkozás fájdalma és félelme egyaránt láthatóvá válik ebben a műfajban is, csak áttételesen.

5. ábra John Collier karikatúrája

A 20. századi fogászati képek művészi ábrázolása, hangulata és üzenete megváltozik. Már nem a félelem a központi üzenet, hanem van, hogy csak motívumként van jelen a fog, a fájdalom, a foghúzás, inkább a művészi fantázia, az anyagok biztos szimbolikus használata, vagy csak egyszerű fogászati asszociáció alapját képezik a művészeti alkotásokban.

6. ábra Roncs szobor

7. ábra Anthony Lister: Fogfájás

IRODALOM

1. *Asa Briggs, Peter Burke: A Social History of the Media: From Gutenberg to the Internet.* Polity Press, Cambridge. 2002. 39-43.
2. *Bálványos Huba: Látás és szemléltetés.* Balassi kiadó. Budapest. 2003.
3. *Demkó Kálmán: A magyar orvosi rend története a 18.. század végéig.* Dobrowsky és Franke, Budapest, 1894, 513. 4. *Nagy István: A kézművesipar fejlődése és a céhrendszer reformja a 18. században.* Tanulmányok Budapest múltjából, 17. Budapest, 1966, 80.
5. Szekszárdi Levéltár. Büntetőper. (Budapest) III/174.
6. *Gortvay György: Az újabbkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1953, 62. 7. *Magyary-Kossa Gyula: Magyar Orvosi Emlékek.* Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, Budapest, 1931, 163.
8. *Ernyei J.: Adatok borbélysebészeink 18. századi életéhez.* Gyógyszerészeti Közlöny, 1909/38–45.
9. *Huszár György: A magyar fogászat története.* Orvostörténeti Könyvtár, Budapest, 1963, 45.
10. *Klaus von Haefen: August Gottlieb Richter, der Begründer der deutschen Chirurgie.* Münchener Medizinische Wochenschrift, 84/1937. 1006–1007.
11. *August Gottlieb Richter.* Allgemeine Deutsche Biographie, herausgegeben von der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Band 28 (1889), ab Seite 447, Digitale Volltext-Ausgabe in [Wikisource](#).
12. *K. F. Hoffmann: August Gottlieb Richter und die Stomatologie um 1800.* *Zahnärztl Prax.*, Vol. 18., no. 19., 1967, 244.
13. *E. Bennion: Antique dental instruments.* London, Sotheby Publ. 1986. 29-64. *Forrai J.: Célszerűség és esztétikum, fejezetek az orvosi műszerek fejlődéstörténetéből.* In: *Tanulmányok a természettudományok, a technika és az orvoslás történetéből.* Szerk. dr. Vámos Éva és Vámosné dr. Vigyázó Lilly. Országos Műszaki Múzeum és a Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége. 2008. 179-187.
14. *Michel Foucault: Felügyelet és büntetés.* Gondolat. Budapest. 1990.
15. *Lukács Tibor: A bűn és a büntetés.* Minerva. Budapest. 1980.
16. *Pelle János: Bosszú és kegyetlenség. Az emberi gyűlölet kultúrtörténete.* Alexandra. Budapest. 2006.

A szerző elérhetősége:

Dr. Forrai Judit DSc

Semmelweis Egyetem Általános Orvostudományi Kar

Népegészségtani Intézet, Orvostörténeti Csoport

forrai.jud@gmail.com